

Albert András:

A „protestáns” Erdélyi Fejedelemség nemzetközi helyzete a 17. századvégi Európában

„Erdély kül- és bel állapota, anyagi és szellemi súlya, politikai és társadalmi jelentősége a protestantizmus sorsával együtt emelkedik és együtt száll alá.”

(Pokoly József)

Bevezetés

I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelemmé választása után habozás nélkül hozzáfogott a romokban hevert ország újjáépítéséhez Diplomáciai úton a fejedelemség államiségának, annak kulturális és egyházi intézményeinek átmentésén fáradozott. A sokrétű tevékenységet kifejtő erdélyi fejedelem számára az adott politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok között ilyen járható út az ügyes politikai játszma, a Bécsi Udvar és a Török Porta közötti lavírozás volt.¹

Az újabb alkotmány- és jogtörténeti kutatások kiderítették, hogy az 1661–1690 közötti időszakból fennmaradtak olyan diplomáciai iratok, amelyek alapján a nyugati protestáns nagyhatalmak (Hollandia, Anglia, Dánia, Svédország) mindvégig geopolitikai tényezőnek tekintették az Erdélyi Fejedelemséget.

A 17–18. századfordulóján a bécsi kormányzat politikai törekvései között szerepelt az erdélyi területek birodalmi integrálása és abszolutisztikus jellegű hatalmuk érvényesítése a hajdani Erdélyi Fejedelemség hagyományait őrző politikai erőkkel szemben.² Kovács Kiss Gyöngy, a 17–18. századfordulós Habsburg hatalmi törekvéseket kutató erd-

lyi történész, erről lényegre törően állapította meg, hogy „Erdély egy, a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere.”³ Korképet alkot az erdélyi államiség helyzetéről. III. Károly császár–király uralkodása idején a szerződő felek között az 1691-ben a fogarasi országgyűlésen elfogadott és kiadott *Diploma Leopoldinum* hitlevél az irányadó a Habsburg uralom gyakorlás közjogi alapjára nézve a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1711). Azt követően megváltozik a Habsburg hatalmi álláspont az erdélyi területekkel kapcsolatban. A *Pragmatica Sanctio*⁴ 1722-es elfogadásakor az uralkodó hangsúlyozta, hogy Erdélyt fegyver jogon szerezték vissza és a jövőben a Habsburg Birodalom szerves részeként nem pedig különálló államként kezelik.⁵

A „protestáns” Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismertsége a 17. század végi Európában

Az Erdélyi Fejedelemség államiségének kialakulásával kapcsolatban a magyar alkotmány- és jogtörténetírás álláspontja alapján két felfogás áll szemben egymással. Az egyik szerint I. Szulejmán szultán az 1526 előtti időszakban nem törekedett a Magyar Királyság felosztására. A Magyar Királyságot a Török Birodalom peremén elterülő ütköző állam szerepét szánta a Habsburgok elleni küzdelemben.⁶ A másik felfogás szerint a Porta expanziós politikáját irracionálisnak ítélte, amely az állandó terjeszkedés vágyból származott.⁷ Az előbbi két felfogásból

³ Kovács Kiss Gyöngy: *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a kora-beli magyar emlékirodalom láttatásában.* (17. század vége – 19. század eleje) Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Kolozsvár, 2000. 4. o.

⁴ III. Károly magyar király (1711–1740) 1713. április 19-én hirdette ki Bécsben a Habsburg-ház számára, a nőági örökösödést biztosító *Pragmatica Sanctiót*.

⁵ Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer.* In: Erdély története. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. Budapest, 1987, II. 972–1038.

⁶ N. Jorga: *Geschichte des osmanischen Reiches.* I–IV. Gotha, 1908–1911. – Thury Jenő: *A török hódítás kezdetei.* Századok, 1893.

⁷ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata.* Budapest, 1975. – Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* Budapest, 1978. – Kubinyi András: *A mohácsi csata előzményei.* Századok, 1981/1.

¹ R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások.* Budapest, 1984. 32–33. o.

² Albert András: *Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében.* In: Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére, Győr, 2013. 23–36. o.

eredően nagyon hitelt érdemlően vonja le a következtetést Perjés Géza történész az erdélyi államiság létrejövetelével és fennállásával kapcsolatban: „Amikor János király halála után a magyar uralkodó osztály többsége Ferdinánd mellé állt, Szulejmánnak be kellett látnia, hogy eredeti koncepciója tarthatatlanná vált. Ezért döntött Buda és az ország középső részének elfoglalása mellett, vállalva a hatósugár túllépéséből eredő stratégiai kockázatot. Miután a veszély csak a Habsburgokkal szemben állt fenn, eredeti koncepcióját az ország keleti felét és Erdélyt illetően nem kellett megváltoztatnia. Így jött létre az erdélyi önnálló államalakulás.”⁸

Már 1545-re világossá vált, hogy Szulejmán szultán azon terve, hogy Bécset, a nyugat kapuját is elfoglalja, nem valósulhat meg. A Habsburgokkal 1547-ben, Drinápolyban megkötött békében rögzítették a fennálló területek határait és a Portának beszolgáltatandó évi 30 000 arany forint adó összegét.⁹ A drinápolyi békekötésnek köszönhetően koncepcióváltás történt a török Porta politikájában. Átmeneti megoldásként a szultán a Magyar Királyság keleti területeinek átadásáról döntött, ami az Erdélyi Fejedelemség kialakulását eredményezte.¹⁰ Az erdélyi államiság kialakulásának kérdéseit kutató Fodor Pál rávilágít a kérdés lényegére: „Az erdélyi állam nem egy politikai akarattal, hanem egy politikai kényszernek köszönheti létét.”¹¹ Ez a gondolat egybecseng a portai követ 1620-ban, Bethlen Gábor magyar királlyá választását követően írt gondolataival: „Erdély szultán Szulimán találmanya, s sajátja az hatalmas császárnak.”¹²

Az előbbi nyilatkozattal a Porta hangsúlyozni kívánta az Erdélyi Fejedelemség jogállását és a Portához való viszonyát. Az Erdélyi Fejedelemség a Porta vazallus állama volt, de a többi török vazallus államtól különbözően különleges státusszal rendelkezett a birodalmon

belül. A fejedelemség a két nagyhatalom ütközőzónájában elhelyezkedve, külpolitikai szempontból viszonylagos önállósággal működött. Belügyekben szabadon rendelkezett, amíg az a két nagyhatalom érdekeivel nem ütközött.¹³

A 17. századi erdélyi állam fogalmának tisztázása céljából foglalkoznunk kell a modern értelemben vett állam fogalmának értelmezésével és létezésével. A modern állam fogalma Niccolò Machiavelli értelmezése révén került a közhasználatba a 16-17. században.¹⁴ A jogtörténetírás a középkori status fogalom jelentéstartalmát a 16. század végére kezdte használni a mai, modern értelmezéssel.¹⁵

A történelmi Erdélyi Fejedelemség létrejöttékor rendelkezett az államiság ismérveivel: a földrajzi határokkal, a letelepült életmódot folytatott népességgel és az őket vezető, politikai-kormányzati hatalommal. A klasszikus meghatározás alapján „az államterület a földfelszín államhatárokkal körülvett része, amin az állam főhatalmat, szuverenitást gyakorol”. A 17. században a Machiavellitől származó államfogalmat Georg Jelli osztrák jogtudós fogalmazta meg a leghatásosabban. Az általa értelmezett hármas tagozódásban szerepel a meghatározott terület, (Staatsgebiet), az adott területen élő lakosság (Staatsvolk) és az azok fölött álló főhatalom (Staatsgewalt). Az erdélyi állam létezése szempontjából rendkívül fontos volt annak a területnek a meghatározása, amelyet birtokolt. Az államhatalom birtokosait az erdélyi állam területén élő lakosság feletti területi felségjog illetve megközi és nemzetközi jogi értelemben. Kisteleki Károly jogtörténész találóan fejtette ki ezirányú véleményét a nemzetközi jog szabályaira hivatkozva: „A nemzetközi jog szabályai szerint a területi felségjog korlátozható egyrészt az állam nemzetközi szerződéseivel, másrészt a nemzetközi szokásjog szabályaival. A közigazgatási állam-

⁸ Perjés Géza: *Szulejmán koncepciója és Erdély*. In: Tanulmányok Erdély történetéről, (Szerk. Rácz István) Debrecen, 1988. 84. o.

⁹ Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. Pálffy 2010, 69. o.

¹⁰ Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest, 2001. 280. o.

¹¹ Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 117. o.

¹² Borsos Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig*. Bukarest, 1972. 393. o.

¹³ Oborni Teréz: *Kettős függésben*. Az Erdélyi Fejedelemség állama. 59. o. Rubicon 2012/1-2. sz. 59. o.

¹⁴ Paczolay Péter: *Az állam, mint a politikaelmélet történeti problémája*. In: Gombos József: *Finnország története*. Szeged, 1994, 2011, 19–24. 126. o.

¹⁵ Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest, 2006. Sashalmi 2006, 11–12. o.

terület-felfogás arra a térségre koncentrál, amelyen fennáll az állam főhatalma, szuverenitása.”¹⁶

Az Erdélyi Fejedelemség lakosságán, népességén, a középkori Magyarországon a természetes sokaságot értették. A civilis társadalomba vagy másképpen a *corpus politicum*ba nem tartozott bele mindenki. A társadalmi elit, amely egyben a politikai elitet is jelentette úgy, mint: „az egyház, a nemesség és a polgárság, mint a *corpus politicum* tagjainak elitje reprezentálja a királyság *communitas*át a politikai test „fejével”, az uralkodóval szemben.” Erdélyben a Bábolnai felkelés miatt létrejött 1437-es Kápolnai unió sajátos politikai szövetség alakult meg. Az *unium trium nationum*, a három nemzet szövetsége azaz a vármegyei nemesség, székely előkelők (primores, pixidarii) és a szász patríciusok közötti politikai szövetség hozta létre azt a jogi alapot, amely a későbbi Erdélyi Fejedelemség idején államalkotó nemzeti státuszba emelte őket. Kisteleki Károly jogtörténész nagyon lényegretörően fogalmazta meg a *corpus politicum*nak az erdélyi kormányzásban történő közjogi szerepvállalását: „a kormányzás közjogi jellege vált meghatározóvá, ahol az uralkodó mellett a jogilag releváns „populus”, azaz a „*corpus politicum*”-ot reprezentáló rendek is közjogi szerepet vállaltak. Az „állam” ezáltal egy önigazgató közösséggé kezdett válni egy nép és egy terület viszonylatában.”¹⁷

A protestáns erdélyi állam nemzetközi jogi szuverenitásának államelméleti kérdései a 17. századi gondolkodók tükrében

Az Erdélyi Fejedelemség államiságának nemzetközi jogi szuverenitásának megítélésében Jean Bodin jogfilozófus államelméleti munkájának IX. fejezetében tárgyalja a szuverén uralkodók közötti rangbéli különbségeket: „Az adófizető, avagy hűbéres uralkodóról, arról, hogy

¹⁶ Kisteleki Károly: *Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez*. In: Századok. 150. évf. 4/2016, 1029 o.

¹⁷ Kisteleki Károly: *Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez*. In: Századok. 150. évf. 4/2016, 1029 o.

szuverén-e, és a szuverén uralkodók közti rangbéli elsőbbségről”. Kiemelten hangsúlyozza azt és felhívja a figyelmet arra „hogy ha más függőség nem áll fenn, a védnökség alatt álló uralkodók megőrzik a szuverenitást, még ha egyenlőtlen szerződést kötöttek is, amely arra kötelezi őket, hogy védelmezőjük iránt a legnagyobb tisztelettel viselkedjenek.”¹⁸

Az államok közötti alárendeltség hat fokozatát különbözteti meg: „első az adófizető uralkodó, aki... a szuverenitás minden jogát fenn tartja magának, semmiféle más függőségi viszonyban nem áll azzal, akinek az adót fizeti.”¹⁹

Hugo Grotius *„A háború és a béke jogáról”* című államelméleti munkájában a jog új megvilágításával új rendszert alkotott. A természetjog az ő megfogalmazásában az ész parancsa „...amely megmutatja, hogy valamely cselekvésben az ésszerű természettel való összhangja vagy az összhang hiánya folytán erkölcsi helytelenség vagy erkölcsi szükségesség rejlik, és ennek következtében Isten, a természet teremtetője, az ilyen cselekvést tiltja vagy előírja... A természetjog olyannyira változtathatatlan, hogy még Isten sem változtathatja meg.”²⁰ A természetjogot a jog tágabb értelmezésében nemzetközi jognak nevezte el: „A belső állami jognál tágabb körben ható jog pedig a nemzetközi jog, vagyis az a jog, amely valamennyi vagy sok nemzet akaratából nyerte kötelező erejét.”²¹

A szuverenitást, mint a hatalomgyakorlás korlátlan szabadságaként, más hatalomtól teljesen független cselekvés lehetőségeként értelmezi: „azt a hatalmat nevezik legfőbbnek, amelynek cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve, hogy más emberi akarat döntése azokat hatálytalanítsa...”²² Eszmefuttatása alapján a szuverenitás hatalmát birtokolhatja az az állam is amelyik egyenlőtlen szövetségi szerződést köt nála nagyobb rangban és hatalomban lévő állammal.²³ A megkötött

¹⁸ Bodin, Jean: *Az államról*. Budapest, 1987. 105.

¹⁹ U. o. 105.

²⁰ Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*, I-III. Budapest, 1960. I. 175–176.

²¹ Grotius 1960, I. 181.

²² Grotius 1960, I. 249.

²³ Egyenlőtlen szövetségi szerződésen az olyan szerződést értem, amely önerejénél fogva állandó előnyt biztosít az egyik félnek a másikkal szemben.” Grotius 1960, I. 278.

szerződés az erősebb államnak megtiszteltetés, politikai tekintély, a gyengébb államnak pedig védelem és oltalom a nemzetközi politikában. Grotius eme levezetése egybecseng a rhodoszi Andronikoszhoz az államok közötti szerződéskötésekkel kapcsolatos gondolataival: „az egyenlőtlen felek között létrejött barátsági szerződés jellemzője, hogy az erősebb fél nagyobb megtiszteltetésben, a gyengébb pedig több segítségben részesül.”²⁴ A XXII. alfejezetben a szuverenitás kérdését fejtegeti: „a főhatalmat birtokolhatja az olyan szövetséges is, aki egy másikkal adófizetéssel tartozik”, s arra a következtetésre jut, hogy „semmi okot nem látok annak kétségbevonására, hogy ilyen nemzetek szuverenitással rendelkezhetnek, habár a gyengeség bevallása valamelyest csorbítja méltóságukat.”²⁵

A Bodin és Grotius államelméleti értekezései alapján megállapítható, hogy a 16-17. századi Erdélyi Fejedelemség a Portának adót fizető hűbéres, de egy bizonyos szuverenitással rendelkező államként működött. A 16-17. századi nemzetközi politikában a nyugati nagyhatalmak – még ha nem is tekintették Erdélyt magukkal egyenrangúnak, de – szuverenitással rendelkező államnak tekintették a Porta oltalma alatt álló Erdélyi Fejedelemséget. Ennek jogi és politikai bizonyítékai a nemzetközi szerződések és élénk diplomáciai érintkezések ténye.²⁶

A „protestáns” Erdélyi állam szuverenitásának történetisége

Az Erdélyi Fejedelemség létezése szempontjából 1661-1690, illetve 1703-1711 közötti időszakokban – az előbbieken említett három kritériumon kívül – rendkívül fontos jelentőséggel bírt a nemzetközi elismertsége mind a két – a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom – mind a többi nyugati nagyhatalom részéről.²⁷

A nemzetközi elismertség történelmi előzményeinek köszönhetően I. Apafi Mihály fejedelemségét is elismerték és számon tartották

a nyugati politikai életben: s mi több, annak előtte I. Rákóczi György, Erdély fejedelme már 1645 telén megkapta a jogot, hogy Münsterben és Osnabrückben részt vegyen a békétárgyalásokon. Az 1648. október 24-én megkötött Vesztfáliai béke szövegébe bevették az Erdélyi Fejedelemséget,²⁸ I. Rákóczi György nevének említésével együtt. Erdélyt belefoglalták a békeokmányokba és az ország nemzetközi garanciát kapott: „Hollandiát és Svájcot is ekkor ismerték el önálló államnak a nagyhatalmak, de ahogy ők is, úgy Erdély is ekkor már kialakult államiséggel rendelkezett. Az eddigi de facto elismerés tehát nemzetközi jogi értelemben, mivel senki nem tiltakozott ellene, de iure elismeréssé vált annak kollektív formájában, hiszen egy kongresszus, békeszerződés nyomán következett be”²⁹

Az Erdélyi Fejedelemség Kelet-Európában betöltött geopolitikai szerepét és jelentőségét Bethlen János erdélyi kancellár 1663-ban eképpen fogalmazta meg: „Erdélynek Európa e szegletének incolumitása szorosan összefügg a többi Európa biztonságával”³⁰ E tömören megfogalmazott politikai szerep beigazolódott az elkövetkező időszakban.

Alig egy év múlva, I. Apafi Mihály uralkodásának harmadik évében, 1664. augusztus 10-én I. Lipót császár-király (1657-1705) és IV. Mehmed oszmán szultán (1648-1705) követei révén megkötötte a vasvári békét. A békeszerződés az Erdélyi Fejedelemségre nézve pozitív és negatív döntéseket is tartalmazott. Az erdélyi államiség létezése szempontjából különösen fontos volt a I. Apafi Mihály fejedelemségének elismerése, és a szabad uralkodóválasztási jog biztosítása. Az 1663-64 során megszerzett Partiumi erősségek visszaszolgáltatása és a Székelyhídi vár lerombolása negatív hatással volt a fejedelemség területi épségének megőrzése szempontjából. Az 1663-64 során megszerzett Partiumi erősségek visszaszolgáltatása és a Székelyhídi vár lerombolása negatív hatással volt a fejedelemség területi épségének

²⁴ Grotius 1960, I. 279. idézi Andronikosz: *A nikomakhoszi etikához* IX. 18. Herczegh 1980, 37. Herczegh 1987, 124.

²⁵ Grotius 1960, I. 285-286. Herczegh 1980, 37. Herczegh 1987, 124.

²⁶ Herczegh 1980, 37; Herczegh 1987, 124.

²⁷ Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 165. o.

²⁸ Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 316. o. – http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtatthato_verzio/erdely_a_vesztfaliai_beketargyalasokon/

²⁹ Fazekas Zoltán József: *Az Erdélyi fejedelemség nemzetközi elismertsége, külpolitikájának főbb irányai*. In: *Iustum Aequum Salutare* IV. 2008/2. 126. o.

³⁰ Bethlen János: *Erdély története 1629-1673*. Budapest, 1993. 35. o.

megőrzése szempontjából.³¹ A fejedelem és udvara tanulva a történelemből gazdasági konszolidációt teremtett és felvirágoztatták a romokban heverő fejedelemség gazdasági és társadalmi életét.

Erdély és a Protestáns Unió államai a 17. század második felében (1671–1681)

A magyarországi protestánsok 1671-ben kezdődő üldözése visszhangra talált. I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvarában. Az üldöztetések idején (1671. április 6-án) a fejedelem levelet küldött Rottal katonai kormányzóhoz, amelyben az ő támogatását kérte a meghurcolt lelkészek ügyében. I. Apafi Mihály (1661–1690) és a fejedelmi tanács határozatot hozott annak érdekében, hogy a külföldi protestáns uralkodók, fejedelmek és politikai elit körök tudomására hozzák a magyarországi eseményeket és azoknak vallási hátterét.³² I. Apafi Mihály fejedelem megbízásából az udvarban működő politikai és értelmiségi elit a nyugati protestáns nagyhatalmak királyaihoz, fejedelmeihez írt leveleket, röpiratokat, hogy az európai közvélemény tudomást szerezzen a Magyarországon történő vallásüldözésről.³³ Az udvarban tevékenykedő politikai elit kiemelkedő személyisége, Bethlen Miklós, levelében a nyugati protestáns államok uralkodóinak politikai támogatását és a Habsburg udvarra történő nyomás gyakorlását kérte a vallásüldöztetés megakadályozása érdekében, amit a későbbiekben el is ért.³⁴

³¹ http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1664_augusztus_10_a_vasvari_beke/

³² Pokoly József: *Erdélyi református egyház története*. II. kötet, (1605–1690) Budapest, 1904. 266. o.

³³ Bethlen Miklós Bársony György váradi püspök művének cáfolatát készítette el a „*Falsitas toti mundo detecta. Antverpiae*”, amelyet Kolozsvárott jelentetett meg, 1672-ben.

³⁴ Némethy Sándor: *Delegatum Iudicium Extraordinarium Posoniensis anno 1674 története és jogászai kritikája*. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 6. sz. 331–334. p. 1981, 3. sz. 162–163. 1981, 4. sz. 219–224. p. 1981, 5. sz. 295–300. p. 1982. 2. sz., 99–105. p. 1983, 1. sz., 234–244. p., 1983, 5. sz., 276–286. p. 1984, 2. sz., 97–102. p. V. ö. Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*. Budapest, 1983. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei*. 35. p. Wien, Staatsarchiv, *Hungarica Specialia*, Fasc. 325/C, Folio 3–4.

A levél végén a gályarabságra hurcolt lelkészeket kitartásra és a protestáns hitük melletti helytállásra buzdította.³⁵ Az *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae* (Magyarországi evangélikus lelképásztorok védelme) című röpirata két évvel később a jelent meg.³⁶ A röpiratban védelmébe vette a hitükért üldözött hitsorsosait és az országban keletkezett elégedetlenség okaira mutatott rá. Bethlen Miklós határozottan állította azt, hogy a protestánsok üldözése vallási és nem politikai okok miatt történt.³⁷ Ennek a röpiratnak a függelékeként jelent meg nyomtatásban, Kolozsvárott az *Epistola ad Ministros Exules* terjedelmes levele. Bethlen Miklós e kettős munkájával az erdélyi és a külföldi közvélemény tájékoztatására törekedett. Ezt sikerült is elérnie a későbbiekben. A száműzött prédikátorokhoz intézett levele nyomtatásban is megjelent Hollandiában.³⁸

Az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai sikereként könyvelhető el az a tény, hogy Hamel Gerard van Brunigh (Bruininx) holland követtel egy időben nyújtotta be Bergt Gabrielson Oxenstierna svéd követ is kormánya nevében azt a felterjesztést, amelyben szót emelt a magyarországi protestantizmus védelmében.³⁹ Belga és holland államok Bécsben székelő diplomatája hitelt érdemlően gyakorolt nyomást a bécsi udvarra. Hammel Gerard van Brunigh (Bruininx) a császárkí-

³⁵ Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz. In: Bethlen Miklós levelei (1699-1716) Összegejtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Prózái Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II. 1159–1180. o.

³⁶ *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Iudicio Tribunalis Posoniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati et condemnati, non modo toto Regno proscripti sunt, sed exemplo a Pietate et Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati. Anno Patientiae Sanctorum. MDC. LXXVII. Ultrajecti, Ex Officina Guilielmi...* Typograph. Ao: 1678. Leírása Szabó Károly R. M: K: II. 384. o.

³⁷ Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*, Budapest 1927. 389. o.

³⁸ RMK II. 1400, Bethlen Miklós levelei (Jankovics József kiad.) Bp. 1987. I. 89. II. 1159–1180. o.

³⁹ Bevezető tanulmányt írta Makkai László. In: *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, 1976. 20–23. o.

rállyal benyújtott „Onschuld der Vereenigde Nederlanden, verzoent aan den Roomschen Keiser Leopoldus de I. Door der selver Resident de Hr. Hamel Bruininx. In den Jaare 1675. Tot Weene” című irata négy tételben tárgyalja a belga és holland szövetséges rendek politikai állásfoglalását és kéréseit a vallásukért üldözött magyar protestáns lelkészek és tanítók ügyében. A rendek ártatlanoknak nevezik a lelkészeket és tanítókat. Hangsúlyozzák, hogy a Magyarországon nem lázadás elleni per folyik, hanem vallásüldözés, amely káros az egész keresztyén világra.⁴⁰ A bécsi udvarra történő nemzetközi diplomáciai beavatkozás és politikai nyomás gyakorlás értékes dokumentumai a Hammel Gerard van Brunigh (Bruininx) bécsi holland követtől származó latin és francia nyelvű levelek.⁴¹ Ezek a levelek a holland diplomáciai erőfeszítésekre vonatkoznak, amelyeket a magyarországi protestánsok érdekében tettek.⁴² A protestáns és más külföldi diplomatákhoz küldött levelein keresztül Bethlen Miklós elérte eredeti célját. A protestáns államok nemzetközi felháborodás és tiltakozás egyik ilyen következményeként a Nápolyba elhurcolt magyarországi protestáns gályarabokat 1676-ban kiszabadította Michael de Ruyter holland admirális. A Habsburg udvarra történő nemzetközi politikai nyomásgyakorlással pedig elérték a protestánsüldözés leállítását, amely az 1681-es soproni országgyűlésben csúcsozott ki.⁴³

Erdély nemzetközi helyzete 1679-1703 között

Az Erdélyi Fejedelemség államiságának fennmaradása többek között a sokrétű diplomáciai tevékenységnek is volt köszönhető. Ezt felismerve I. Apafi Mihály és udvara diplomáciai kapcsolatokat épített ki

a Bécsi kormányzattal a lengyel- és a francia udvarral. Új nemzetközi szerződések révén a fejedelemség bekapcsolódott a 17. század végi európai politikai vérkeringésbe. Az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi tekintélyéről vallott az a tény is, hogy az európai nagyhatalmak befoglalták a nevét a nymwegeni békébe (1679).⁴⁴ A francia és a Habsburg udvar a szerződés megkötés kapcsán egyetértett abban, hogy az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismerése és fennmaradása a záloga mind a nyugat-európai mind a kelet-európai térség békéjének.⁴⁵

A török 1683-as bécsi ostroma és az egyesült keresztyén seregeknek a törökök feletti győzelme után, XI. Ince pápa kezdeményezésére 1684 tavaszán létrejött a Szent Liga, amelynek a török kiűzése volt a célja. A fejedelem titokban csatlakozott a Szent Ligához és szakított a Portával.⁴⁶ I. Apafi fejedelem Sobieski János lengyel király és XIV. Lajos francia uralkodó támogatásában bízva átmenetileg, egy politikailag független erdélyi állam fennmaradását tűzte ki célul. Ám bízott abban, hogy a töröknek Magyarországról történő kiűzése után a nyugati protestáns szövetségesek politikai vagy katonai nyomásgyakorlásával az Erdélyi Fejedelemség újra visszatérhet a Magyar Királysághoz, a korona fennhatósága alá.

Az 1685. év fordulópont az Erdélyi Fejedelemség történetében. Dunod Pater császári küldött diplomáciai tárgyalása jelzésértékű volt a Habsburg udvar részéről. I. Apafi Mihály fejedelemnek tudomására hozták, hogy a térség geopolitikai tényezői hamarosan megváltoznak. A fejedelem és udvar az erőteljesebb geopolitikai nyomás ellensúlyozására diplomáciai kapcsolatok kiépítésébe kezdett. Követei megkelesték a protestáns dán, a svéd, az angol királyi udvarokat, a szász és brandenburgi választófejedelmeket és a württembergi herceget.⁴⁷

⁴⁰ Rácz Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak, 1874. 28–249. o.

⁴¹ Tóth Endre: *Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen*. ThSz. 1926. 678–707. o.

⁴² HHStA. Ungarische Akten, Miscellanae, Fasc. 427. 6566. 6768.

⁴³ Albert András: *The political protection of transdanubian protestantism in the light of Miklós Bethlen's pamphlets (1671-1681)* – (A dunántúli protestantizmus védelme Bethlen Miklós politikai röpiratai tükrében) In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2011/1–2. 61–66. o.

⁴⁴ R. Várkonyi Ágnes: *A fejedelemkori Erdély történetéhez*, Korunk 2002 február – <http://korunk.org/?q=node/6817>

⁴⁵ R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718* In: Magyar Tudomány 1990/11. 1280. o.

⁴⁶ R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718*. In: Magyar Tudomány 1990/11. 1281. o.

⁴⁷ Szilágyi Sándor: *Alvinczi Okmánytára* II. 90–93. – Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIX. 220. o. – Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In: Századok. (Szerk. Nagy Gyula) Budapest, 1900/8. 703.

A Bécsben tartózkodó Bethlen Miklós nemzetközi diplomáciai csatornákon keresztül tett erőfeszítéseket az erdélyi államiség megőrzése érdekében. Ennek köszönhetően a török háború lezárását előkészítő bécsi tárgyalásokon a protestáns, angol megbízott, Sir William Hussey az erdélyi állam nemzetközi elismertetéséért tevékenykedett. Politikai álláspontja szerint Erdélyt be kell foglalni a háborút lezáró nemzetközi békébe. Előterjesztését I. Lipót császár- király pozitívan fogadta. A felcillanó remény Erdély függetlenségére nézve azonban hamar szertefoszlott a spanyol örökösödési háború kimenetele miatt.⁴⁸

Az erdélyi küldöttek 1690-ben Bethlen Miklós vezetésével William Paget konstantinápolyi követet bízták meg kérésük továbbításával.⁴⁹ A kérvényben az erdélyi államiség nemzetközi elismertetésének támogatására és az erdélyi protestánsok sanyarú helyzetének javítására kérték Vilmost, az angol uralkodót. A követ továbbította a kérvényt Orániai Vilmos hercegnek. A diplomáciai erőfeszítések hatására a török-Habsburg udvar között létrehozandó béke előkészítésében résztvevő angol diplomaták mindvégig hangsúlyozták Erdélynek a békeszerződésbe foglalásának geopolitika jelentőségét.

A zernyesti csata után (1690) Bethlen Miklós ösztönzésére II. Apafi Mihály nyilatkozatban fejtette ki azon döntését, hogy az I. Frigyes brandenburgi választófejedelemet (1657–1713) és III. Vilmos protestáns, angol királyt (1650–1702) választotta gyámjává. A nyilatkozatot Bethlen Miklós kísérelével együtt küldték meg a címzetetteknek. A nyilatkozat csak részeredményeket hozott. Politikai hatásairól Bethlen Miklós Önéletírása alapján szerezhetünk tudomást. A *Diploma Leopoldinum* (1690) kiadása a brandenburgi protestáns választófejedelemség követe és John Paget a bécsi angol követ közbenjárásával történt meg.⁵⁰ Az újonnan megválasztott angol király, Vilmos a *Diploma* kiadása után vállalt közvetítő szerepet a Habsburgok és a Porta között.

⁴⁸ R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718*. In: Magyar Tudomány 1990/11. 1284. o.

⁴⁹ R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz*. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve (Szerk. Für János) IX. Budapest, 1999. 12. o.

⁵⁰ Bethlen Miklós Önéletírása, II. 108. o. 117. o. – Történeti Tár, 1881. 533. o.

Határozott szándéka volt Erdély geopolitikai szerepének hangsúlyozása és autonómiájának biztosítása.

A diplomáciai küldetést Sir William Hussey követ vállalta fel 1691-ben. A Ministerial Konferenz határozatait kellett a török szultán elé terjesztenie. A határozat értelmében Erdély az 1691 előtti státuszát nyerte volna vissza II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem uralkodásával. Az erdélyi állam biztonságát nemzetközi egyezmény szavatolná a Habsburg és a török császár gyámködése alatt.⁵¹ A későbbi időszakban megbízott békeközvetítő, Lord Paget, Anglia portai nagykövete a protestáns Erdélyi Fejedelemségnek a keresztény Európáért tett erőfeszítéseit, áldozatvállalásait és történelmi küldetését emelte ki mindkét udvarban. Javaslat alapján a megkötendő békekötésnek garantálnia kellene a fejedelemség önállóságát.

A diplomáciai tárgyalások és közvetítések megakadtak és szüneteltek az adott politikai körülmények miatt. Az ifjú Apafi fejedelem 1696-ban az erdélyi fejedelmi trónról való lemondása után még egy utolsó kísérletet tett az erdélyi államiség és intézmények megmentésére.⁵² Politikai támogatásért fordult Vilmos angol királyhoz. Kérésében kiemelten hangsúlyozta, hogy a béketárgyalásba vegyék be Erdély államiségának kérdését is.⁵³

Erdély önálló államiségának megszűnése után – a középkori magyar közjog alapján – a Magyar Királysághoz kellett volna visszatérnie. Nem ez történt. A hajdani protestáns erdélyi állam elvesztette önállóságát és a Magyar Királysággal való újraegyesülés lehetőségét. A „fegyverjogon” birtokba vett Erdély formailag fejedelemség maradt a Habsburg Birodalmon belül. A *Diploma Leopoldinum*⁵⁴ elviekben

⁵¹ Extractus ex instructione Dno Hussey data, és az 1691 március 25. konferencia jegyzőkönyve. Turcica 1691. Bécsi Állami Levéltár.

⁵² Kis Farkas Gábor – Nagy Levente: *Tervezet Erdély közjogi berendezkedéséről 1696-ból*. In: Lymbus (Magyarságtudományi Forrásközlemények), 2009, 58. o.

⁵³ Jakab Elek: *Az utolsó Apafi*. Magyar Történelmi Tár XXI. 103. o., 267. o. Apafi levele III. Vilmoshoz. (Additional Manuscripts 21, 523. British Museum.)

⁵⁴ I. Lipót császár- király által kiadott Diploma Leopoldinumot 1691. december 4-én fogadta el és hirdette ki a fogarasi országgyűlés. Ez a diploma határozta meg Erdély közjogi viszonyát a Habsburg Birodalommal.

biztosította számára a régi szokásjogokat, vallási intézmények jogrendszerét, a vallási tolerancia működését és egy viszonylagos belső autonómiát.⁵⁵ I. Lipót császár-király 1691. december 4-én kiadott, Erdély kiváltságairól és kormányzási módjáról szóló oklevelében hangsúlyozta, hogy az erdélyi ügyekkel fontosabb ügyek megerősítését, a külügyi kérdéseket, az erdélyi országgyűlési határozatok szentesítését, az országos főméltóságok kinevezését és megválasztásának jóváhagyását saját királyi hatáskörbe vonja.⁵⁶ Bethlen Miklós erdélyi kancellár megállapítása is ezt hangsúlyozta az erdélyi állam jövőbeli sorsát illetően: „látván Caraffa a mű mezítelenségünket, és hogy Erdély nem diplomára, nem fejedelem, tanács és ország nevekre, hanem járomra méltó és alkalmas, jobbnak ítélte a császár érdekében Erdély elfogását és elnyomását, mint ...megőrzését és megújítását.”⁵⁷

A Habsburgok a birodalom részeként, de eltérő közigazgatási egységként kormányozták és igazgatták Erdélyt, az 1691. január 20-án elfogadott Diploma Leopoldinumban foglaltakra hivatkozva: „legfőbb királyi kötelességünk... ismertük el azt, hogy a számunkra annyira kedves erdélyi országrész – amely századok óta a mi dicső magyar királyságunk része – egyre inkább úgy kell szeretnünk, mint lelkünk üdvösségét.”⁵⁸

⁵⁵ Pokoly József egyháztörténész megfogalmazásában: „Ez a vallási türelem, a négy bevett vallás egyenjogúsága, a mely nemcsak törvényben mondatott ki, hanem egyenesen az állam alkotmányának alapfeltételévé tétetett a három nemzet, – a magyar, a székely és a szász, – politikai egyenjogúságával egyetemben. Ezért érdemelte ki az Erdélyi Fejedelemség «a vallásszabadság klasszikus földjei» elnevezést.”

⁵⁶ Marczali Henrik: *A magyar történet kútfontainak kézikönyve*. Budapest, 1901. 10. feje. Athenaeum 577. o.

⁵⁷ Bethlen Miklós Önéletírása. Budapest, 1955. 379. o.

⁵⁸ Albert András: *Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevél (1691)*. In: Az állam alapvető értékei I. köt. Győr, 2010. 19–31. o. – Magyar Törvénytár 1657–1740. évi Törvénycikkek (Ford. és bev. Tóth Lőrincz) Budapest, 1900. 79–80. o. – A Diploma Leopoldinum szövegrészlete: „soha az ellen nem nyomván semmit is, úgy mindazonáltal, hogy a katolikusok, önköltségükön és így minden Először. Az ott bevett vallások, templomok, iskolák, parókák, vagy más, mint a mostani papság és egyházi személyek behozatala ügyében semmi sem másítatik meg, bármely ellentmondás, akár papi, akár világi részről más vallások terhelte nélkül, Kolozsvárt, ájtatoskodások jelen helyén, magoknak templomot

A Diploma Leopoldinum alapján az 1699-ben megkötött Karlócai béke pontjai közé is beemelték az Erdélynek – a Magyar Királyságon belüli – közjogi helyzetével kapcsolatos határozatot: „Erdély területe, amint a császári felség birtokában és hatalmában van, ugyan annak az uralma alatt maradjon”.⁵⁹

építhessenek, úgy Gyulafehérvárt is kisebb templomot, mely hajdan Báthori Kristóf által emeltetett s el van pusztulva, újra felépíthessék, ugyanazon katolikusok, minden helyen, ha kevesen vannak és jövevények, magánlag, ha pedig sokan, vallásuk nyilvános gyakorlatával és templomépítés jogával birjanak úgy, mint más Erdélyben bevett vallások birnak oly esetben, ha t. i. Valamely helyen számra nézve erősebbek.

Másodszor. Megerősítjük a hűséges karoknak minden magyar királyok, hasonlóképpen Erdélynek Magyarországtól külön válása óta, fejedelmi adomány –leveleit, jószágadásait, kiváltságait, nemesítéseit az általuk adott címetek, tisztségeket, méltóságokat, dézsmákat, s végre mindennemű javadalmakat és jószágokat, akár magánosok, akár városok és községek és céhek, akár a bevett vallások közül bármely egyház, parókia vagy iskola részére adattak, mind Erdélyben mind Magyarországrészében, a Székelyföldön és Debrecenben, habár egykor valamely egyházhöz, konventhez vagy káptalanhoz tartoztak is, úgy, hogy senki, sem tollunk, sem más egyházi vagy rendű férfiútól, megtámadás vagy per által ne háborgattassék, hanem hogy mindenki azt, mit most vall és bír, jövőben is vallhassa és birhassa, az említett királyok és fejedelmek adománylevelei szerint, kivéven, ha valamely adományaikat azon fejedelmek saját végzeményeik által eltörölték volna.

Harmadszor. Azon haza Approbata és Compilata Constitutio című törvénykönyveit, Verbőczy Hármaskönyvét, a constitutiókat, a szász nemzet hatóságát, sérthetetlenül megmaradóknak nyilatkoztatjuk ugyan, de minekutána maguk a rendek, mind a vallás, mind végzeményeik és kiváltságaikra nézve, egymás közt egyet nem értenek, s a katolikusok a fennírt 1. és 2. cikkelyekben magukat sérelmezetteknek tartják, a szászok pedig régi kiváltságaikat s azok használatát és szokásos jogukat a 3-ik cikkben jobban oltalmaztatni kérelmezik, maguknak a rendeknek érdekében levőnek tartjuk, hogy ama három cikkely körül forgó nehézségeiket, barátságos kiegyenlítéssel és egyetértéssel, császári királyi helybenhagyásunk mellett elintézni törekedjenek, ez pedig nem sikerülvén, a felekezetek meghallgatása, s erdélyi tanácsosoaink e feletti véleményük megértése után, magunkra hármluk császári királyi tisztünk szerint elhatározni, a mi jogosnak és igazságosnak fog találtatni...” V. ö. Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelice in Hungaria. Brevissimum Compendium Principatus Transylvanici Historiae ab Anno MDCXXVI. Usque ad Annum MDCCIII. Cum variis Documentis et Diplomatum Anno Christi MDCCX. Győri Evangélikus Egyházmegyei Levéltár. Jelzet nélkül. 24–28. o.

⁵⁹ Stephanus Katona: *Historica rerum Hungariae*. XXXVI. Budae, 1805. 106–125. o. – Kahler Frigyes: *Szuverenitás és közigazgatás Erdélyben a török kiűzése után*.

A Habsburg örökös tartományokhoz hasonló státuszt kapta meg a hajdani Erdély. Az erdélyi tartomány így elveszítette a szabad fejedelemsválasztás jogát.⁶⁰

A Habsburg politika szemszögéből Erdély kulcsfontosságú helyet töltött be a birodalmon belül. Ennek kettős oka volt: egyrészt gazdasági másrészt belpolitikai. Gazdasági szempontból jelentős mértékben biztosította az udvar háborús kiadásainak fedezését. A Habsburg Birodalom belpolitikai stabilitásának szempontjából különösen fontos volt az a tény, hogy Erdélyben még elevenen élt az önálló protestáns elvű államiság visszaállításának lehetősége és „évszázadok óta fellegvára volt a magyar Habsburg-ellenes mozgalmaknak, mely ténynek potenciális felelevenedését nem lehetett kizárni.”⁶¹

Befejezés

A 17. század második felében a protestáns Erdély államiságának geopolitikai jelentősége felértékelődött a korabeli Európában. A nyugati protestáns és katolikus nagyhatalmak számon tartották Erdélyt. A térség nagyhatalmai, a Habsburg Birodalom és a Török Porta, minden politikai és jogi eszközt felhasználtak Erdély megszerzéséért és megtartásáért. Geopolitikai jelentősége leginkább szellemi és anyagi tőkéjében rejlett. Erdély nemzetközi szerepével kapcsolatban igaz R. Várkonyi Ágnes történésznek azon megállapítása, hogy egykoron „az erdélyi állam léte Európa közös érdeke” volt. A térség geopolitikai szempontjából méltán állítható, hogy az a birodalom, amely birtokolta Erdélyt, uralta a térséget politikai, katonai és gazdasági szem-

In: Jogtörténeti Szemle, 1993/3. 87–88. o. – Trócsányi Zsolt: *A Habsburg vezető elit és Erdély (1685–1699)*. In: Jogtudományi Közlöny, 1986/8, 48. évf. 375. o.

⁶⁰ Rácz Lajos: *Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatának alakulásához*. In: Állam-és jogtudomány, XXXVIII/1-2. 1996–1997. 14. o. – Rácz Lajos: *Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi viszonyáról a kezdetektől a kiegyezésig*. In: Jogtudományi Közlöny, LIII. évf. 1998/3. 78. o.

⁶¹ Mezey Barna: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései*. In: Mezey Barna: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései*. In: Mezey Barna – Dunay Pál (szerk.) *Fiatalkutatók Műhelytanulmányai* 5. Budapest, 1983. 76. o.

pontból is.⁶² A 17. század végi Erdély története során keletkezett politikai röpiratok valamint a protestáns erdélyi államiság megtartása és elismertetése érdekében összehívott országgyűlések és békeszerződések mind azt bizonyították, hogy: „a három nemzet és négy vallás egyenjogúságán felépült Erdély soha sem szűnt meg Magyarország kiegészítő része és soha sem szűnt magyar lenni.”⁶³

FELHASZNÁLT IRODALOM

KÉZIRATOK:

Wien, Staatsarchiv, Hungarica Specialia, Fasc. 325/C, Folio 3–4.

HHStA. Ungarische Akten, Miscellanae, Fasc. 427. 6566. 6768.

Extractus ex instructione Dno Hussey data, és az 1691 március 25. konferencia jegyzőkönyve. Turcica 1691. Bécsi állami Levéltár.

Apafi levele III. Vilmoshoz. (Additional Manuscripts 21, 523. British Museum.)

KÖNYVEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK:

Albert András: Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében. In: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*, Győr, 2013.

Albert András: The political protection of transdanubian protestantism in the light of Miklós Bethlen's pamphlets (1671–1681) – (A dunántúli protestantizmus védelme Bethlen Miklós politikai röpiratai tükrében) In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2011/1-2.

Albert András: Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevelével (1691). In: *Az állam alapvető értékei* I. köt. Győr, 2010.

Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. In: *Századok*. (Szerk. Nagy Gyula) Budapest, 1900/8.

Borsos Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig*. Bukarest, 1972.

Bodin, Jean: *Az államról*. Budapest, 1987.

Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. Budapest, 1993.

Bethlen Miklós levelei (1699–1716) Összegejtőtte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Prózái Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II.

Bethlen Miklós Önéletírása. Budapest, 1955.

⁶² R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711*. Budapest, 1984. 42. o.

⁶³ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. 1–8. o.

- Fazekas Zoltán József: Az Erdélyi fejedelemség nemzetközi elismertsége, külpolitikájának főbb irányai. In: *Iustum Aequum Salutare* IV. 2008/2.
- Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001.
- Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
- Grotius, Hugo: A háború és a béke jogáról, I-III. Budapest, 1960. I.
- Jakab Elek: Az utolsó Apafi. Magyar Történelmi Tár XXI.
- Kis Farkas Gábor – Nagy Levente: Tervezet Erdély közjogi berendezkedéséről 1696-ból In: *Lymbus* (Magyarságtudományi Forrásközlemények), 2009.
- Kisteleki Károly: Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiségének kérdéséhez In: *Századok*. 150. évf. 4/2016.
- Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. Budapest, 1978.
- Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. (17. század vége – 19. század eleje) Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Kolozsvár, 2000.
- Kovács Péter: Nemzetközi közjog. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- Kubinyi András: A mohácsi csata előzményei. Századok, 1981/1.
- Lukinich Imre: A bethleni Gróf Bethlen-család története, Budapest 1927.
- Bevezető tanulmányt írta Makkai László. In: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, 1976.
- Marczali Henrik: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901.
- Magyar Törvénytár 1657–1740. évi Törvénycikkek (Ford. és bev. Tóth Lőrincz) Budapest, 1900.
- Mezey Barna: II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései. In: Mezey Barna: II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései. In: Mezey Barna- Dunay Pál (szerk.) *Fiatalkutatók Műhelytanulmányai* 5. Budapest, 1983.
- Némethy Sándor: Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniens anno 1674 története és jogászai kritikája. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 6. sz.; 1981. 3. sz.; 1981. 4. sz.; 1981. 5. sz.; 1982. 2. sz.; 1983. 1. sz.; 1983. 5. sz.; 1984. 2. sz.
- Oborni Teréz: Kettős függésben. Az Erdélyi Fejedelemség állama. 59. o. Rubicon 2012/1-2. sz.
- Paczolay Péter: Az állam, mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos József: *Finnország története*. Szeged, 1994., 2011.
- Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.
- Perjés Géza: Szulejmán koncepciója és Erdély. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*, (Szerk. Rác István) Debrecen, 1988.
- Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. Budapest, 1983. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*.
- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. II. kötet, (1605-1690) Budapest, 1904.
- Rác Lajos: Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatának alakulásához. In: *Állam-és jogtudomány*, XXXVIII/1-2.

- Rác Lajos: Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi viszonyáról a kezdetektől a kiegyezésig. In: *Jogtudományi Közöny*, LIII. évf. 1998/3.
- R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Budapest, 1984.
- R. Várkonyi Ágnes: A fejedelemségi Erdély történetéhez, *Korunk* 2002 február – <http://korunk.org/?q=node/6817>.
- R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718 In: *Magyar Tudomány* 1990/11.
- R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (Szerk. Für János) IX. Budapest, 1999.
- Rác Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874.
- R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711. Budapest, 1984.
- Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Budapest, 2006. Sashalmi 2006.
- Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.
- Szilágyi Sándor: *Alvinczi Okmánytára* II.
- Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Budapest, 1897. XIX.
- Thury Jenő: A török hódítás kezdetei. Századok, 1893.
- Tóth Endre: Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. *ThSz.* 1926.
- Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer. In: *Erdély története*. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. Budapest, 1987, II.

IDEGEN NYELVŰ IRODALOM:

- N. Jorga: *Geschichte des osmanischen Reiches*. I-IV. Gotha, 1908-1911.
- Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Judicio Tribunalis Posoniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati et condemnati, non modo toto Regno proscripti sunt, sed exemplo a Pietate et Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati. Anno Patientiae Sanctorum. MDC. LXXVII. Ultrajecti, Ex Officina Guilielmi ... Typograph. Ao: 1678. Leírása Szabó Károly R: M: K: II.
- Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelice in Hungaria. Brevissimum Compendium Principatus Transylvanici Historiae ab Anno MDCXXVI. Usque ad Annum MDCCIII. Cum variis Documentis et Diplomatis Anno Christi MDCCX. Győri Evangélikus Egyházmegyei Levéltár. Jelzet nélkül.
- Stephanus Katona: *Historica rerum Hungariae*. XXXVI. Buda, 1805. 106–125. o.